

واکاوی تحولات آرایه‌های داخلی گنبد در شیوه یزد و تأثیرات آن بر سایر بناها در ایران

محمد حسن خادم‌زاده

استادیار پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران
khademzade@ut.ac.ir

فائزه اصفهانی پور

کارشناس ارشد مرمت آثار

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۳/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۰۷/۱۴
(از ص ۱۹۳ تا ۲۱۱)

چکیده

تزیینات داخلی گنبد یکی از بخش‌های مهم در آرایه‌های معماری ایرانی است. در مقاله پیش‌رو، ابتدا سیر تحول تزیینات معماری داخل گنبدها در ایران از اوایل دوره اسلامی تا آغاز قرن هشتم هـ.ق. بررسی شده، روش مرسوم در تزیین داخل گنبدها در نقاط مختلف کشور در تمامی موارد موجود که تحت بررسی قرار گرفته‌اند، حاکی از آن است که از سه نوع مصالح استفاده شده است: آجر، کاشی و گچ در ترکیب‌های ساده و یا مختلط؛ اما شیوه آبرنگ بر روی گچ در هیچ‌یک از بناها به کار نرفته است و در ادامه نتایج حاصل با ویژگی تزیینات معماری داخل گنبدها در منطقه یزد از اوایل قرن پنجم تا اواسط قرن نهم هـ.ق. مورد مقایسه قرار گرفته است. شیوه رایج آرایه‌های داخلی گنبد در یزد، استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه با روش نقاشی آبرنگ و با غلبه رنگ لاجورد است. این نگاره‌ها شامل: شمشه‌ها و نقش‌های هندسی، اسلیمی که در اکثر موارد تصاویر گیاهی را شامل شده و همچنین کتیبه‌های قرآنی و در پاره‌ای موارد احادیث و روایات می‌باشد. این امر که این‌گونه زینت‌بندی در گنبد ابنیه هم‌دوره در سایر نقاط ایران وجود ندارد، وجود روشی ویژه‌ای تحت عنوان شیوه یزد در تزیینات معماری در منطقه یزد را نشان می‌دهد. این شیوه که حداقل از قرن پنجم هـ.ق. در منطقه یزد مرسوم بوده، در قرن هشتم هـ.ق. به اوج شکوفایی رسیده و تا اواسط قرن نهم هـ.ق. ادامه می‌یابد و در ابتدای قرن هشتم هـ.ق. در گنبد سلطانیه مورد تقلید و استفاده قرار می‌گیرد. اجرای بسیار با شکوه آن در گنبد سلطانیه و نیز اهمیت و جایگاه این بنا در دوره ایلخانی و همچنین وجود صنعت‌گران ماهر در این زمینه سبب رواج و الگوبرداری از این شیوه تزیینی در دوره تیموری در دیگر بناهای ایران شده و به مناطق دیگر ایران سرایت کرده است.

کلیدواژه‌گان: شیوه یزد، تزیینات معماری، گنبد، شمشه، رنگ لاجورد.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی حیات شهر یزد زمانی است که در ابتدای قرن پنجم هـ.ق، به‌عنوان مقرر دولت آل کاکویه انتخاب شده که این روند تا حدود یک قرن ادامه می‌یابد؛ تا پیش از این، از نام‌هایی مانند: "کثه" یا "قصبه یزد" و امثالهم برای یزد استفاده شده است (جعفری، ۱۳۳۸: ۱۳).

دولت اتابکان بعد از آل کاکویه روی کار آمد، اتابکان نزدیک به دو قرن خدمات شایسته‌ای را در یزد به انجام رساندند. مهم‌ترین رویداد زمان حکومت آن‌ها حمله مغول به ایران بود که در سایه درایت آن‌ها، یزد از این هجوم در امان ماند (افضلی، ۱۳۹۱: ۶۶).

در نتیجه تهاجم مغولان (۶۱۶ هـ.ق) مراکز علمی و کتابخانه‌ها از بخش‌های شمال شرقی به مناطق امن مرکز کشور نظیر یزد، کرمان و شیراز که تا حدودی از حمله مغول مصون ماندند، انتقال یافت به طوری که بین سال‌های (۷۱۲ - ۸۰۰ هـ.ق)، مدارس بسیار زیادی در یزد ساخته شد و این شهر به «دارالعلم» ملقب گردید. (میرحسینی، ۱۳۷۲: ۲۲۱-۲۲۲؛ همو، ۱۳۷۸: ۶۵).

آل مظفر که پس از اتابکان زمام امور را به‌دست گرفتند، اولین دولت محلی یزد بودند که بر بخش بزرگی از کشور در زمان فترت ایلخانان تسلط یافتند. در این زمان شهر یزد، از آبادانی زیادی برخوردار شد. به‌دلیل نیاز محمد مظفر (۷۳۸ هـ.ق) به داشتن پایتختی درخور و شایسته دست به اقدامات گسترده‌ای برای توسعه شهر زد. بررسی و مطالعه پیرامون ساخت و سازهای گسترده در این بازه زمانی، دارای اهمیت زیادی برای درک و دریافت‌های بهتر از ویژگی‌های معماری در شیوه یزد است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۳).

شیوه مرسوم تزیینات گنبد در یزد، در بازه زمانی فوق استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی با آبرنگ در زیر گنبد است. این شیوه حداقل از قرن ۵ هـ.ق. که دولت آل کاکویه به قدرت می‌رسد، در منطقه یزد مرسوم بوده و در زمان اتابکان توسعه یافته و در قرن ۸ هـ.ق. که مصادف است با حکومت توسعه طلب آل مظفر به نهایت کمال و زیبایی می‌رسد، با این که در دوره گورکانیان، یزد به‌جز در زمان‌های کوتاه حکومت "میرچقماق" و "حاج‌قنبر جهانشاهی" روی آرامش را به خود ندید، این شیوه همچنان برای تزیین فضای درونی گنبدها به کار رفت. در ایران دوره اسلامی برای تزیین داخلی گنبد در اکثر موارد از مصالح: آجر، کاشی، گچ و آبرنگ استفاده شده است، اگرچه استفاده از گچ، به‌لحاظ مدت به کارگیری زمان طولانی‌تری را نسبت به سایر مصالح به خود اختصاص می‌دهد، اما بررسی تزیینات داخلی گنبد بناهای شاخص در دیگر نقاط ایران نشان می‌دهد که در هیچ‌یک از بناهای این دوران استفاده از اندود گچ همراه با نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی آبرنگ در زیر گنبد مرسوم نبوده است.

این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این سوالات است.

۱- آیا استفاده از نقاشی با آبرنگ بر روی گچ از ابداعات شیوه یزد در تزیینات

معماری است؟

۲- ویژگی‌های شیوه یزد در تزیینات معماری و به‌خصوص تزیینات داخلی

گنبدها چیست؟

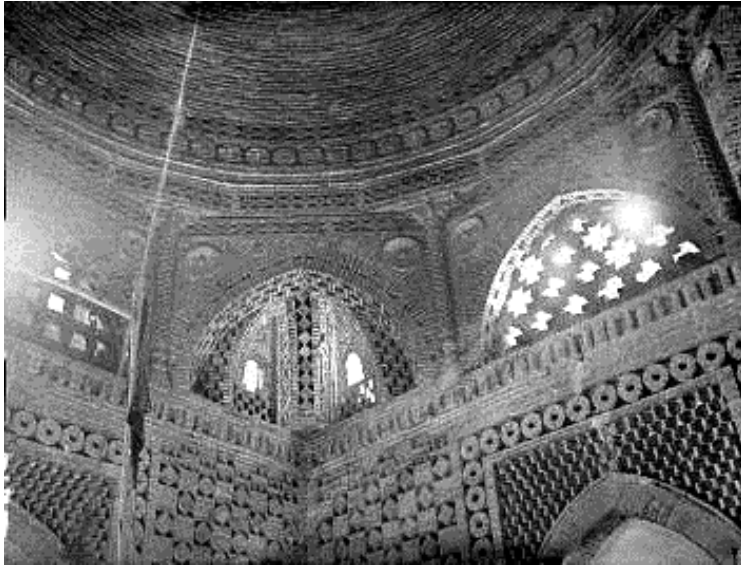
۳- آیا ابداعات یزد در امر تزئینات معماری در دیگر بناهای ایران مانند سلطانیه مورد تقلید قرار گرفته است؟

در این پژوهش تلاش می‌شود، با استفاده از روش تفسیری تاریخی و مطالعه موردی از طریق بررسی نمونه‌های موجود، ابتدا به بررسی پیشینه و سیر تحول تزئینات معماری داخل گنبدها از اوایل اسلام تا قرن ۸ هـ.ق. در آثار با کاربری‌های متفاوت در نقاط مختلف ایران پرداخته شود و در ادامه نتایج با ویژگی تزئینات معماری داخل گنبدها از ابتدای قرن ۵ تا قرن ۹ هـ.ق. در منطقه یزد که از طریق بررسی متون و مطالعات میدانی به دست آمده مورد مقایسه و تطبیق قرار می‌گیرد تا از این مسیر به ویژگی‌های منحصر به فرد روش‌های تزئین گنبد در شهر یزد پرداخته شود. لازم به ذکر است که در این پژوهش صرفاً به بررسی آرایه‌های داخل گنبد توجه شده و از بررسی تزئینات سایر بخش‌های بدنه داخلی و خارجی بنا صرف نظر شده است. امید است تا در مجال دیگری به این مبحث نیز پرداخته شود. اطلاعات پایه، براساس مطالعات کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی، گردآوری شده است. باتوجه به کمبود اطلاعات مکتوب، بیشتر از منابع و شواهد بقایای معماری به‌عنوان اسناد تاریخی بهره گرفته شده است.

تزئینات معماری داخل گنبد از اوایل اسلام تا قرن ۸ هـ.ق. در ایران

در ایران در تمام ادوار از سه نوع تزئین آجرکاری، گچ‌کاری و کاشی‌کاری بر روی بناهای اسلامی استفاده شده است (هیل و گرابار، ۱۳۷۵: ۱۰۲-۱۰۵). از لحاظ مدت زمان کاربرد و رواج این تزئینات، هر یک از این سه نوع، با دو نوع دیگر مصادف و منطبق است؛ مثلاً آجرکاری تزئینی در دوره قبل از سلجوقیان به وجود آمد (ویلبر، ۱۳۴۶: ۸۵). دوره درخشان به کارگیری آجر که در آن آجر حکم کامل یک عنصر عامل با یک قدرت خیره کننده تزئینی دارد، مربوط به دو قرن ۵ و ۶ هـ.ق. است (کیانی، ۱۳۷۶: ۳۳ و ۲۴)، (هیل و گرابار، ۱۳۷۵: ۱۰۳)، (تصاویر ۱ تا ۱۳). از قدیمی‌ترین و کامل‌ترین نمونه‌های کاربرد آجر در تزئینات گنبد می‌توان، به گنبد مقبره امرای سامانی در بخارا (۲۹۷-۳۳۱ هـ.ق.)، (اپهام‌پوپ، ۱۳۶۵: ۱۰۲)، (تصویر ۱) و آجرکاری گنبد مقبره ارسلان جاذب در سنگ‌بست خراسان (قرن ۵ هـ.ق.)، (گذار، ۱۳۷۱: ۸۶ و ۸۹)، (تصویر ۲) گنبد نظام‌الملک (۴۷۳ هـ.ق.)، (تصویر ۳) و تاج‌الملک (۴۸۱ هـ.ق.)، (تصویر ۴) در مسجد جامع اصفهان (کیانی، ۱۳۷۶: ۲۴)، (گذار، ۱۳۷۱: ۹۹) اشاره کرد. این تزئینات آجرکاری در برج مقبره‌های شیوه رازی، از جمله برج مقبره گنبد قابوس (۳۹۷ هـ.ق.)، (تصویر ۵)، برج مقبره رادکان (۴۰۷ تا ۴۱۱ هـ.ق.)، (تصویر ۶) و برج مقبره رسگت (۴۰۷ تا ۴۱۱ هـ.ق.)، (تصویر ۷) در بدنه بیرونی بنا اجرا شده و زیر گنبدخانه در بناهای مذکور حداقل در شرایط حاضر، فاقد تزئینات بوده و به صورت ساده با طرح ساده از آجر یا اندود گچ پوشیده شده است.

استفاده از تزئینات آجری در درون گنبدهای بناها در طول قرن ششم هـ.ق. ادامه می‌یابد. از جمله این آثار می‌توان به رباط شرف (۵۰۸ هـ.ق.)، (تصویر ۸)، مسجد جامع گلپایگان (۴۹۸ تا ۵۱۲ هـ.ق.)، (تصویر ۹)، مسجد جامع زواره (۵۳۰ هـ.ق.)، (تصویر ۱۰)، گنبد سرخ مراغه (۵۴۲ هـ.ق.)، (تصویر ۱۱)، مقبره سلطان سنجر در مرو (۵۵۲-۵۵۶ هـ.ق.)، (تصویر ۱۲)، مسجد جامع اردستان (۵۵۳-۵۵۵ هـ.ق.)، (تصویر ۱۳)

تصویر ۱: مقبره امرای سامانی در بخارا
(۲۹۷-۳۳۱ ه.ق.)، (www.archnet.org).

تصویر ۲: مقبره ارسلان جاذب (قرن ۵ ه.ق.)، (www.archnet.org).

تصویر ۳: گنبد نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان (۴۷۳ ه.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۴: گنبد تاج الملک در مسجد جامع اصفهان (۴۸۱ هـ.ق.)، (www.arch-net.org).

و مقبره برجی بسطام در استان سمنان کنونی (۷۰۰ هـ.ق.)، (تصویر ۱۴) اشاره کرد؛ ولی از قرن ۸ هـ.ق. به تدریج از اهمیت آجرکاری کاسته می‌شود (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۸۵)، اگرچه هم‌چنان آجرکاری تزئینی در بناها را تا این قرن می‌توان دید. از جمله تزئینات آجرکاری در گنبد بناهای شاخص قرن ۸ هـ.ق.، می‌توان به مسجد ایزران اصفهان (حدود ۷۲۵ هـ.ق.)، (تصویر ۱۵)، مسجد جامع اشترجان (۷۱۵ هـ.ق.) (تصویر ۱۶)، مسجد جامع ورامین (۷۲۲ تا ۷۲۶ هـ.ق.)، (تصویر ۱۷) و مسجد دشتی اصفهان (حدود ۷۲۵ هـ.ق.)، (تصویر ۱۸) اشاره کرد. در دوره ایلخانان، که هم‌زمان با آل مظفر در منطقه مرکزی ایران است و در دوره تیموریان، به تدریج از رونق هنر آجرکاری نسبت به گذشته کاسته و ترکیب‌های مختلف کاشی جای‌گزین می‌شود. تزئینات داخل گنبد مسجد جامع یزد از آثار ارزشمند کاشی‌کاری، در دوره آل مظفر است (کیانی، ۱۳۷۶: ۶۹)، (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۸۵)، (تصویر ۱۹).

به‌کارگیری گچ به‌عنوان یک عنصر تزئینی

گچ یکی از مصالح عمده و رایج تزئین ابنیه دوره اولیه اسلامی در ایران بود و در تمام قرون بعد رواج و کاربرد خود را حفظ کرد. نمونه‌های باقی‌مانده از دوره سلجوقی، نشان از پیشرفت قابل توجه استفاده از گچ در تزئین بناها است که به‌صورت سفیدکاری نواحی بزرگ دیوار، ساختن کتیبه و محراب، تقلید آجرکاری که به‌وسیله رنگ شاخص شده قابل رویت است؛ اگرچه در ادوار قبل از سلجوقیان، استعمال گچ به‌عنوان اندود در بنا نسبتاً رواج داشت و مرسوم بود، این نوع روکاری در دوره ایلخانان به درجه کمال رسید (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۸۶). از این‌رو یکی از خصوصیات برجسته تزئینات معماری دوره ایلخانان مهارت فوق‌العاده در گچ‌بری و استفاده زیادی بود که از آن به انواع مختلف به عمل می‌آمد. از آثار معروف قرن هشتم هـ.ق. که دارای تزئینات گچ‌بری به‌صورت طرح‌های گیاهی و هندسی هستند، می‌توان از «مدرسه شمسیه» یا «بقعه سید شمس‌الدین» در یزد یاد کرد (کیانی، ۱۳۷۶: ۱۲۰).

فایده عملی تزئین گچ آن است که می‌توان آن را، به سرعت پخش و روی آن کار کرد و به‌همین جهت ارزان تمام می‌شود، در صورتی که آجرکاری و کاشی‌کاری، که یکی قبل و دیگری بعد از آن دوره رواج یافت، وقت بیشتری لازم دارند و نسبتاً گران‌تر تمام می‌شوند (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۸۵). بنابراین با رواج گچ‌بری در قرن ۸ هـ.ق. از این شیوه بیشتر جهت پوشاندن دیوارها با طرح‌های تزئینی استفاده شده است (هیل و گرابار: ۱۳۷۵، ۱۰۳). در صورتی که پوشش در گنبدها مانند گنبد مسجد باباعبدالله نائین (۷۰۰ - ۷۳۷ هـ.ق.)، (تصویر ۲۰) هم‌چنان به شیوه گذشته با آجر انجام شده است.

در دوره ایلخانان سفیدکاری معمول سطوح با تنوعاتی همراه شد، بدین ترتیب که این سطوح صاف را به‌ندرت کاملاً سفید و ساده نگه داشتند (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۸۷)؛ به‌طور کلی در این دوره استفاده از رنگ رواج بیشتری می‌یابد، چنان‌که در انواع شیوه‌ها، رنگ آمیزی موتیف‌ها و در سطوح مسطح استفاده از نقاشی‌های تذهیب‌گونه با طیف وسیعی از رنگ‌ها معمول شد و گرچه با رواج کاشی استفاده از این فن تا حدودی محدود گردید، ولی در دوره‌های بعد مجدداً رونق یافت.

▲ تصویر ۵: برج مقبره گنبد قابوس (۳۹۷ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۶: برج مقبره رادکان (۴۰۷ تا ۴۱۱ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

بهترین نمونه‌های این شیوه، در این دوره بنای سلطانیه در زنجان و مدرسه شمسیه در یزد است. کتیبه‌های دینی و تاریخی نیز از طرح‌های متداول در این دوره است که تنوع چشم‌گیری از خط و رنگ و فن را شامل می‌گردد. انواع خطوط نسخ، ثلث و کوفی هم‌راه با رنگ‌های متفاوت در خط و زمینه مثل سفید و آبی در کتیبه بقعه سیدرکن‌الدین در یزد به چشم می‌خورد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۶۰).

بررسی گنبد بناهای شاخص با کاربری‌های متفاوت از جمله مسجد، مقبره و مدرسه در نقاط مختلف ایران نشان می‌دهد که از اوایل اسلام تا قرن ۸ هـ.ق. در ایران هنر آجرکاری در تزیینات داخل گنبد نقش اصلی را بر عهده دارد و استفاده از کاشی در کنار آجرکاری به تدریج در اواخر قرن ۸ هـ.ق. رواج پیدا می‌کند. نکته جالب توجه این‌که در هیچ یک از بناهای قبل از دوران ایلخانی استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی در زیر گنبد مشاهده نشده است.

▲ تصویر ۷: برج مقبره رسگت (۴۰۷ تا ۴۱۱ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

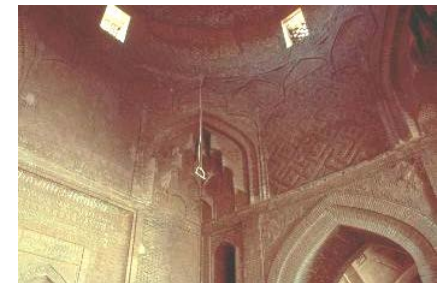
تحولات ساخت و تولید گنبد در یزد از قرن پنجم تا قرن نهم هـ.ق.

گنبدسازی در یزد از قرن پنجم هـ.ق. رایج بوده است. قدیمی‌ترین نمونه گنبد تاریخ‌دار موجود در یزد، گنبد بقعه دوازده امام (۴۲۹ هـ.ق.)، (افشار، ۱۳۷۴: ۳۱۱)، (تصویر ۲۱) است. گنبد و گنبدخانه در یزد، پیش از مساجد، در مدارس ساخته می‌شده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۳۳). از این‌رو بیشتر گنبد‌های به‌جای مانده متعلق به مدارس قرون ۷ و ۸ هـ.ق. است. مدرسه سازی از عصر آل کاکویه در یزد مرسوم بوده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۵). این موضوع در عصر اتابکان گسترده‌تری بسیار زیادی می‌یابد، به گونه‌ای که یکی از رسم‌های رایج، ساخت مدرسه توسط متمولین و حکام بوده است و تقریباً تمام امرای اتابک مدرسه‌ای را در یزد می‌سازند (جعفری، ۱۳۴۳: ۳۹-۴۲)، (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۴). این مدارس بیشتر به قصد آن‌که مدفن برای بانی باشد، ساخته می‌شد. این جزیی از خصوصیت معمارانه آن دوره بوده و سازندگان از ابتدا بدین منظور گنبدخانه‌ای رفیع در کنار ایوان مدرسه برپا می‌کردند که محل دفن بانی شده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۴ و ۷۴) از جمله گنبد‌های شاخص به‌جای مانده از دوره اتابکان یزد (۵۳۶ - ۷۱۸ هـ.ق.)، (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۳) می‌توان به گنبد مدرسه سلطان قطب‌الدین معروف به گنبد هشت (۶۱۶ هـ.ق.)، (خادم‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۲)، (تصویر ۲۵)، گنبد مدرسه ضیائیه (۶۳۱ هـ.ق.)، (جعفری، ۱۳۴۳: ۱۱۶)، (تصویر ۲۶) و گنبد خانقاه شیخ احمد فهادان (تصویر ۲۷) اشاره کرد.

▲ تصویر ۸: مدرسه رباط شرف (۵۰۸ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

رسم ساخت گنبدخانه در کنار مدارس به‌عنوان مدفن تا اواخر دوره آل مظفر کمابیش ادامه می‌یابد و در ابتدای عصر تیموری تقریباً به فراموشی سپرده می‌شود (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۴). از جمله گنبد‌های شاخص به‌جای مانده از دوره آل مظفر (۷۳۶ - ۷۹۵ هـ.ق.) می‌توان به گنبد مدرسه کمالیه (۷۲۰ هـ.ق.)، (افشار، ۱۳۷۴: ۶۱۱)، (تصویر ۲۸)، گنبد مدرسه رکنیه (۷۲۵ هـ.ق.)، (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۱۷۳)، (تصویر ۲۹) و گنبد مسجد جامع یزد (۷۲۴ - ۷۲۸ هـ.ق.)، (خادم‌زاده، ۱۳۸۴: ۸۵)، (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۷۱)، (تصویر ۱۹) اشاره کرد.

▲ تصویر ۹: مسجد جامع گلبایگان (۴۹۸ تا ۵۱۲ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

در دوره تیموری یزد به‌لحاظ میزان رشد و توسعه شهری هیچ‌گاه مانند دوره

▲ تصویر ۱۰: مسجد جامع زواره (۵۳۰ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۱۲: مقبره سلطان سنجر در مرو (۵۵۲-۵۵۶ ه.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۱۳: مسجد جامع اردستان (۵۵۳-۵۵۵ ه.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۱۱: گنبد سرخ مراغه (۵۴۲ ه.ق.)، (www.archnet.org).

اتابکان و خصوصاً آل مظفر نبوده است، ولی روحیه سازندگی یزد همیشه در شرایط سخت هم از ظهور و بروز باز نایستاده است (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۵۵). در مواردی از ساخت بقعه یا گنبد خانه برای افراد مهم سیاسی و یا متمول یاد شده است؛ از جمله گنبدهای شاخص به‌جای مانده از دوره تیموری می‌توان به گنبد مسجد امیرچقماق، (۸۴۱ ه.ق.)، (مستوفی، ۱۳۴۲: ۱۷۱)، (تصویر ۳۲)، گنبد ستی فاطمه (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۲۲ و ۳۲۹) و گنبد مصلی عتیق (تصویر ۳۳) اشاره کرد.

تزئینات معماری داخل گنبد از قرن ۵ تا ۹ ه.ق. در منطقه یزد

از نکات قابل توجه، ویژگی‌های خاص تزئینات معماری داخل گنبدخانه‌های یزد به‌خصوص در قرون ۷ و ۸ ه.ق. است. فضای داخلی گنبد خانه پوشیده از اندود گچ است و روی آن با استفاده از رنگ‌های متنوع به شیوه آبرنگ، نقوش و کتیبه اجرا شده است. نوع طرح‌ها و رنگ‌ها به گونه‌ای است که درون فضا حس سنگینی توأم با آرامش و معنویت حاکم می‌شود. این نقوش اغلب شامل شمسه‌ای با رنگ‌های متنوع در مرکز گنبد و کتیبه‌های نقاشی شده به خط کوفی تزئینی و به رنگ آبی‌لاجورد است.

بناهای دوره اتابکان از سادگی بیشتری در تزئینات و نقاشی نسبت به بناهای مظفری برخوردار بودند. به‌طوری که در بناهای دوره اتابکان تنوع رنگ‌های استفاده شده کم‌تر و نقوش ساده‌تر اجرا شده است. در دوره طولانی تزئینات معماری اسلامی ایران همواره عواملی در تغییر و تحولات این تزئینات تاثیر گذار بوده‌اند که از آن جمله، می‌توان به نقش: نیروی انسانی، مواد و مصالح، حکومت‌ها، دین و مذهب و مراکز علمی، فرهنگی و هنری مانند کتابخانه و مدرسه‌ها اشاره کرد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۷)؛ بنابراین تحولات و ابداعات در هنر تزئینات معماری یزد بر اساس ویژگی‌های اقلیمی، فرهنگی، باورها و اعتقادات مذهبی در یزد و در جهت پاسخ‌گویی به نیازهای آن‌ها صورت گرفته است. به‌طوری که ویژگی‌های خاص معماری بناهای دوره آل مظفر در یزد، موجب ایجاد شیوه‌ای با عنوان شیوه یزد شده که ویلبر تحت نام مکتب یزد آورده است (ویلبر، ۱۳۶۴: ۱۰۰-۱۰۱). شیوه معماری یزد موضوع بحث این مقاله نیست، بلکه آن‌چه در این‌جا به آن پرداخته می‌شود، بررسی تزئینات گنبدها در شیوه یزد است.

مجموعه‌سازان در قرون: پنجم، هفتم، هشتم، نهم و سیزدهم ه.ق. طراحان اصلی شهر یزد محسوب می‌شوند (بهشتی، ۱۳۷۹: ۳۶۴). حجم زیاد ساخت و سازهای گسترده از دوره آل کاکویه در یزد از این نظر مهم است که موجب پدید آمدن روندی در تولید تزئینات معماری می‌گردد و برای دوره‌های بعد سرمشق و الگوهای را ارائه می‌نماید که از اختصاصات یزد به‌شمار می‌آید و بر محدوده‌های جغرافیایی پیرامون به‌لحاظ تزئینات معماری اثرگذار می‌شود، برای بازشناسی این شیوه ابتدا تزئینات به‌جای مانده در گنبدهای یزد را بررسی می‌کنیم و سپس به بررسی تاثیرات آن بر تزئینات گنبدهای بناهای موجود در کشور و خصوصاً بنای سلطانیه می‌پردازیم. تعداد نه گنبد در منطقه یزد باقی‌مانده که بین قرون پنجم تا هشتم ه.ق. ساخته شده است. از این تعداد شش بنا در یزد، دو بنا در ابرکوه و یکی در روستای فراشاه قرار دارد.

گنبد بنای دوازده امام در یزد: بنای دوازده امام براساس کتیبه‌ای که در بنا به خط کوفی نوشته شده متعلق به سال ۴۲۹ هـ.ق. در دوره دیلمی (۳۲۰ تا ۴۴۸ هـ.ق.) و منسوب به خاندان آل کاکویه است (تصویر ۲۱). این بنا قدیمی‌ترین بنای موجود در یزد و از حیث سبک بنا، نقش و نگار و کتیبه‌ی کوفی رنگی واجد اهمیت و موضوع سخن متخصصان تاریخ معماری در دوره اسلامی است (افشار، ۱۳۷۴: ۳۱۱). بقعه دوازده‌امام بعد از مسجد جامع نطنز (۳۸۹ هـ.ق.) و گنبد قابوس (۳۹۷ هـ.ق.) سومین گنبد تاریخ‌دار در ایران است که تاکنون شناسایی شده است (ابوئی، ۱۳۸۸: ۵۹).

▲ تصویر ۱۴: مقبره برج کاشانه بسطام (۷۰۸ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

بدنه گنبد با اندود گچ پوشیده شده و در زیر گنبد ۹ عدد نقش شمسه وجود دارد؛ ۸ شمسه به رنگ قرمز در زمینه‌ای به رنگ آبی در ناحیه هشت ضلعی گنبد که به دایره تبدیل شده دیده می‌شود (تصویر ۲۲) و یکی در مرکز آهیانه‌ی گنبد، شمسه بزرگی نقش بسته بوده که با گذشت زمان تخریب شده و بخش کوچکی از آن باقی‌مانده است (تصویر ۲۳). این نقش شمسه نسبت به شمسه‌های قرون ۷ و ۸ هـ.ق. بسیار ساده‌تر و با رنگ سبز و طلایی اجرا شده است. در گریوار گنبد کتیبه‌ی آیه‌الکرسی (آیه‌ی ۲۵۵ سوره‌ی بقره، از: بسم الله تا و هو‌العلی‌العظیم) به خط کوفی مشجر با رنگ آبی لاجورد و به‌صورت نقاشی اجرا شده است (ابوئی، ۱۳۷۹: ۴۰۵)؛ بنابراین وجود نقش شمسه در مرکز و گوشه‌های گنبد، کتیبه کوفی نقاشی شده در ساقه گنبد و استفاده از رنگ آبی به‌عنوان رنگ غالب در تزیینات گنبد از ویژگی تزیینات گنبد بقعه دوازده‌امام بوده و نشان‌گر آن است که نقش شمسه در یزد از قرن ۵ هـ.ق. وجود داشته است.

▲ تصویر ۱۵: مسجد اذیران اصفهان (حدود ۷۲۵ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

گنبد بقعه فرانشاه (۵۱۲ هـ.ق.) در فرانشاه: بقعه فرانشاه (۵۱۲ هـ.ق.) معروف به قدم‌گاه فرانشاه یا قدمگاه امام‌رضا (ع) در فرانشاه نزدیک تفت قرار دارد (افشار، ۱۳۷۴: ۳۸۲). در ساقه گنبد قسمتی از سوره "الفتح" به خط کوفی نوشته شده است (قوچانی، ۱۳۸۳: ۸). این کتیبه با خطی مشابه کتیبه بقعه دوازده‌امام و با رنگ به‌صورت نقاشی روی گچ اجرا شده است (تصویر ۲۴). بقیه بخش‌های گنبد با گچ ساده اندود شده و اگر تزیینات دیگری داشته، امروزه اثری از آن به جای نمانده است؛ بنابراین در این بنا نیز با توجه به شواهد موجود استفاده از گچ به‌عنوان اندود روی بدنه و کتیبه نقاشی شده به‌عنوان یکی از ویژگی‌های رایج تزیینات ساقه گنبد در بناهای قرن ۶ هـ.ق. یزد مشاهده می‌شود.

▲ تصویر ۱۶: مسجد جامع اشترجان (۷۱۵ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

گنبد مدرسه اتابک قطب‌الدین معروف به گنبد هشت در یزد: گنبدخانه مدرسه اتابک قطب‌الدین معروف به گنبد هشت در یزد، مقبره قطب‌الدین اسفهلار ابی‌منصور (۶۱۶ هـ.ق.) است (عینی‌فر و خادم‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۲)، بدنه گنبد با اندود گچ پوشیده شده است. در زیر گنبد نقش شمسه پرتاووسی بسیار زیبایی که با رنگ‌های آبی روشن، آبی سیر، قرمز، سبز، قهوه‌ای و طلایی مزین شده، به‌چشم می‌خورد (تصویر ۲۵). این شمسه نسبت به نمونه به‌دست آمده در مقبره دوازده‌امام با تنوع رنگی بیشتر بسان پرهای طاووس، با نقشی بسیار با شکوه اجرا شده است. دور ساقه گنبد آثاری از کتیبه کوفی نقاشی شده به‌دست نیامده است، ولی تزیین نقاشی، در فیله‌ها و کمر گنبد به خط کوفی و با رنگ آبی لاجورد دیده شده است. به‌نظر می‌رسد در

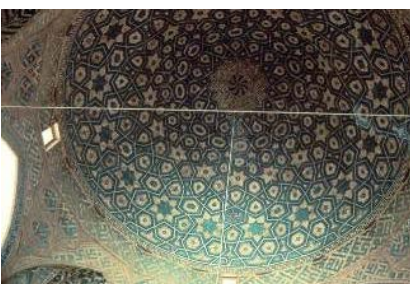

▲ تصویر ۱۷: مسجد جامع ورامین (۷۲۲ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۱۸: مسجد دشتی اصفهان (حدود ۷۲۵ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۱۹: گنبد مسجد جامع یزد (۷۲۵ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۲۰: مسجد بابا عبدالله نائین (۷۰۰ - ۷۳۷ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۲۱: تزیینات زیر گنبد بقعه دوازده امام (۴۲۹ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

قرن ۷ هـ.ق. نقش شمسه نسبت به قرون ۵ و ۶ هـ.ق. بسیار مفصل‌تر و با تنوع رنگی بیشتر اجرا می‌شده است. استفاده از رنگ آبی در نوشتن کتیبه به خط کوفی مزهر نیز هم‌چنان رایج بوده است؛ البته نوع خط کوفی نسبت به قرون ۵ و ۶ هـ.ق. اندکی تفاوت دارد.

گنبد مدرسه ضیائیه در یزد: گنبد مدرسه ضیائیه از آثار ضیال‌الدین حسین رضی‌بن مولانا شرف‌الدین علی - است که در سال ۶۳۱ هـ.ق. ساخت آن را آغاز کرد و فرزندانش آن را در سال ۷۰۵ هـ.ق. به اتمام رساندند (خادم‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۶). بدنه گنبد با اندود گچ پوشیده شده است. در ساقه گنبد کتیبه‌ای به خط کوفی مشابه با کتیبه‌های گنبد مدرسه اتابک قطب‌الدین، با رنگ آبی به شیوه نقاشی اجرا شده است. مرکز گنبد تخریب شده و اگر تزیینات دیگری داشته امروزه اثری از آن به‌جای نمانده است (تصویر ۲۶).

گنبد خانقاه شیخ احمد فهادان در یزد: خانقاه شیخ احمد فهادان محل دفن شیخ فخرالدین احمد است (افشار، ۱۳۷۴: ۳۴۶)؛ بدنه گنبد با اندود گچ پوشیده شده است. در زیر گنبد نقش شمسه بسیار زیبایی که با رنگ‌های آبی روشن، آبی سیر، قرمز، سبز، قهوه‌ای و طلایی مزین شده به چشم می‌خورد (تصویر ۲۷). در این بنا مشابه با گنبد مدرسه اتابک قطب‌الدین نقش شمسه پر طاووسی چندرنگ در مرکز گنبد اجرا شده و دور ساقه گنبد آثاری از کتیبه کوفی نقاشی شده، به‌دست نیامده است؛ ولی این نوع کتیبه‌نگاری به‌صورت نقاشی، در فیلیوش‌ها و کمر گنبد به خط کوفی و با رنگ آبی‌لاجوردی دیده شده است.

گنبد مدرسه کمالیه در یزد: گنبد مدرسه کمالیه مقبره خواجه کمال‌الدین ابوالمعالی است، پدر او خواجه برهان‌الدین لطف‌الله سمت وزارت مبارز‌الدین محمد مظفری را داشت (افشار، ۱۳۷۴: ۶۱۱-۶۱۰). تزیینات گنبد بنا مشابه با گنبد مدرسه اتابک قطب‌الدین و گنبد خانقاه شیخ احمد فهادان است، به‌نظر می‌آید در قرن ۸ هـ.ق. و دوره آل مظفر نیز پیرو سنت گذشته در یزد، بدنه گنبد با اندود گچ پوشیده شده است؛ هم‌چنین در زیر گنبد نقش شمسه پرطاووسی و کتیبه‌های بنا به شیوه نقاشی با رنگ آبی‌لاجوردی و به خط کوفی اجرا گردیده است (تصویر ۲۸).

گنبد مقبره حسن بن کیخسرو یا مزار طاووس در ابرکوه: مزار منسوب به طاووس، مقبره "حسن بن کی خسرو" (۷۱۸ هـ.ق.) در ابرکوه است. امروزه به علت تخریب بنا اثری از این بقعه به‌جای نمانده است؛ آن‌چه از اسناد مکتوب و تصویری در دست می‌باشد، نشان می‌دهد که داخل گنبد دارای نقش و نگار بسیار ظریفی بوده است (تصویر ۳۰). روی ساقه گنبد کتیبه‌ای به خطوط کوفی پیچیده به‌صورت نقاشی اجرا شده است. (افشار، ۱۳۷۴: ۳۴۴ و ۳۴۶)، (گذار، ۱۳۷۱: ۲۳۲-۲۳۷) اطلاعات دقیق از تزیینات مرکز گنبد و وجود نقش شمسه در دست نیست، ولی با توجه به شباهت تزیینات این بنا با بقعه شاه‌کمال (مدرسه کمالیه) یزد و گنبد سیدون علی‌نقیبا در ابرکوه، می‌توان گفت که به احتمال زیاد در مرکز گنبد این بنا نیز نقش شمسه وجود داشته است.

گنبد سیدون علی‌نقیبا در ابرکوه: مقبره سیدون علی‌نقیبا به تاریخ ۷۵۰ هـ.ق. در ابرکوه قرار دارد (افشار، ج ۱، ۱۳۷۴: ۳۵۰). بدنه گنبد با اندود گچ پوشیده

تصویر ۲۲: کتیبه کوفی آبی رنگ ساقه گنبد و یکی از ۸ شمسه کوچک به رنگ قرمز و طلایی دور گنبد، (نگارندگان ۱۳۹۲).

شده است. در ساقه گنبد کتیبه‌ای از آیات قرآنی به خط کوفی با رنگ آبی به شیوه نقاشی اجرا شده است (تصویر ۳۱). آثاری از نقش شمسه با کتیبه‌ای از آیات قرآنی به خط نسخ در مرکز گنبد به جای مانده است (افشار، ج ۱، ۱۳۷۴: ۳۵۱) نکته جالب توجه تفاوت شمسه گنبد سیدون علی نقیبا از نظر فرم و رنگ با شمسه‌های گنبد بناهای قرون ۷ و ۸ هـ.ق. در یزد است. نقش این شمسه به صورت پرتاووسی و با رنگ‌های متنوع مشابه با گنبد مدرسه کمالیه و مدرسه رکنیه نیست، بلکه با طرحی متفاوت و ساده‌تر، ولی بسیار ظریف و توری مانند به صورت تک‌رنگ و به شیوه نقاشی با رنگ آبی اجرا شده است. با نگاهی به تزیینات گنبد در بناهای دوره تیموری می‌توان گفت در اواسط قرن ۸ هـ.ق. نقش شمسه‌های تک رنگ جای‌گزین شمسه‌های پرتاووسی رایج در قرن‌های ۷ و ۸ هـ.ق. می‌شود، به طوری که ادامه این شیوه را، می‌توان در بناهای دوره تیموری (قرن نهم هـ.ق.) از جمله مسجد امیرچخماق (۸۴۱ هـ.ق.)، (تصویر ۳۲)، گنبد مصلی عتیق (تصویر ۳۳) و گنبد ستی فاطمه مشاهده کرد.

▲ تصویر ۲۳: باقی‌ماندن آثاری از طرح شمسه در زیر گنبد بقعه دوازده امام (نگارندگان ۱۳۹۲).

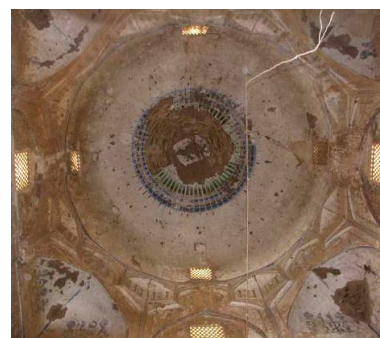
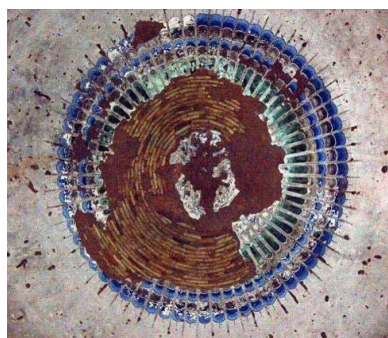
جمع بندی

نتایج حاصل از بررسی‌ها نشان می‌دهد: ۱- در گنبد همه بناهای قرن‌های ۵ تا ۸ هـ.ق. یزد، کلیه سطوح داخلی گنبد با اندود گچ پوشیده شده است؛ ۲- روی این پوشش در مرکز گنبد طرح شمسه به شیوه نقاشی اجرا شده است؛ ۳- نقش شمسه منطقه یزد که به علت تنوع رنگی، شمسه پرتاووسی نام گرفته در بناهای قرن ۵ هـ.ق. از جمله مقبره دوازده امام (۴۲۹ هـ.ق.) ساده و با تعداد رنگ محدود اجرا شده است. در دوره‌های بعد تکامل این نقش به اوج خود رسیده به طوری که در بناهای قرون ۷ و ۸ هـ.ق. به صورت بسیار پرکار و با رنگ‌های متنوع به چشم می‌خورد؛ ۴- در ساقه گنبد اغلب بناهای این دوره کتیبه کوفی از آیات قرآنی به صورت تک‌رنگ و به شیوه نقاشی با رنگ آبی لاجوردی اجرا

► تصویر ۲۴: کتیبه کوفی ساقه گنبد بقعه فراشاه (۵۱۲ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

► تصویر ۲۵: شمسه پرتاووسی گنبد مدرسه اتابک قطب الدین معروف به گنبد هشت (۶۱۶ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

► تصویر ۲۶: کتیبه کوفی آبی رنگ ساقه گنبد در مدرسه ضیائیه (۶۳۱ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

► تصویر ۲۷: شمسه پرتاووسی گنبد شیخ احمد فهادان (احتمالاً دوره اتابکان قبل از دوره آل مظفر یزد)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

شده است؛ ۵- آبی لاجوردی رنگی است که در تزیینات و کتیبه‌های بخش‌های مختلف بنا از جمله گنبد، گوشه‌سازی‌ها و تزیینات بدنه به‌عنوان رنگ غالب از قرون ۵ تا ۸ هـ.ق. یزد، مورد استفاده قرار گرفته است؛ ۶- هیچ‌گاه در یزد کاشی‌کاری جای نقاشی روی گچ را نگرفت، زیرا باوجود نمونه‌هایی که معماران یزدی با کاشی در گنبد بناهایی مانند مسجد جامع یزد (۷۷۷ هـ.ق.) به انجام رسانیدند، ولی به‌سرعت به‌همان اصل خود در به‌کارگیری نقاشی روی گچ بازگشتند؛ بنابراین باید در نظر داشت که اجرای تزیینات نقاشی روی گچ پس از رواج کاشی‌کاری از بین نرفت، بلکه کاربرد این نوع تزیین در داخل ابنیه قرن نهم هـ.ق. ادامه یافت (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۱۰۱). گنبد مصلی عتیق، گنبد سستی فاطمه و مسجد امیر چخماق (۸۴۱ هـ.ق.) در یزد و نیز گنبد مسجد گوهرشاد در مشهد، گنبد مقبره شیخ احمدجام در تربت جام و گنبد آرامگاه گوهرشاد در هرات، از جمله بناهای قرن نهم هـ.ق. هستند که تداوم سنت تزیینات معماری گنبد به شیوه یزد را، می‌توان در آن‌ها مشاهده کرد؛ ۷- می‌توان کاربرد رنگ آبی لاجوردی را از ویژگی‌های شیوه یزد در تزیینات معماری برشمرد، با توجه به‌نتایج حاصل از بررسی‌های انجام شده؛ تکرار خصوصیات تزیینی که به‌صورت ساده‌تر در گنبد‌های قرون ۵ و ۶ هـ.ق. و به‌صورت شاخص در همه گنبد‌های قرن‌های ۷ و ۸ هـ.ق. مشترک است؛ از سوی دیگر مشاهده این امر که این‌گونه تزیینات در گنبد ابنیه هم دوره در مرکز، جنوب و شرق ایران وجود ندارد، ما را قادر می‌سازند که وجود شیوه‌ای خاص منطقه فرهنگی یزد را در تزیینات معماری بپذیریم.

▲ تصویر ۲۹: شمسه پرتاووسی گنبد مدرسه رکنیه (۷۲۵ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

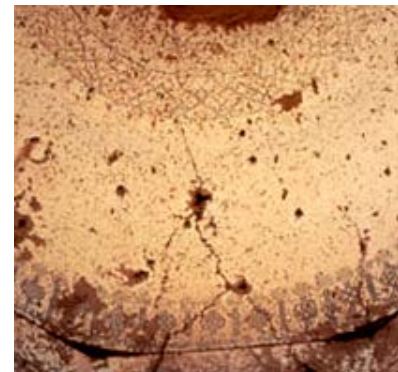

تأثیر شیوه یزد در تزیینات نقاشی گنبد سلطانیه

ساخت گنبد سلطانیه، در سال ۷۰۴ هـ.ق به‌دستور الجایتو در شهر سلطانیه، پایتخت آن زمان ایلخانیان آغاز شد و در سال ۷۱۲ هـ.ق. به اتمام رسید (ثبوتی، ۱۳۷۰: ۱۱۵). پوشش بیرونی گنبد با کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ و فضای داخلی پوشیده از کتیبه و تزیینات مختلف دیگری است که دارای دو تاریخ مختلف است، اول سال ۷۱۰ هـ.ق. است و بر روی سردر شرقی بیرون گنبد قرار دارد. این تاریخ زمان

▲ تصویر ۳۰: مقبره حسن بن کیخسرو یا مزار طاووس (حدود ۷۲۰ هـ.ق.) کتیبه کوفی ساقه گنبد (گدار، ۱۳۷۱: ۲۳۳-۲۳۶).

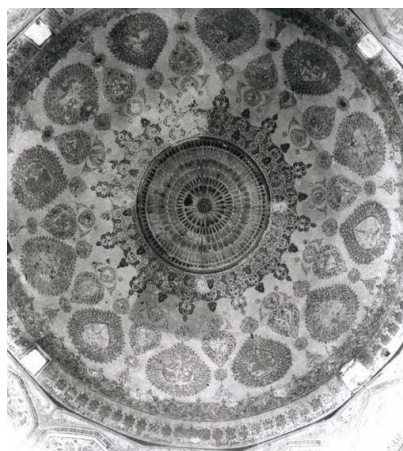
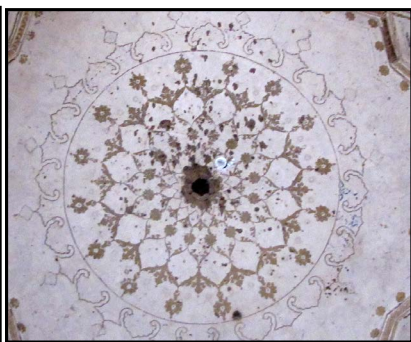
► تصویر ۳۱: کتیبه کوفی آبی رنگ ساقه گنبد در گنبد مقبره سیدون علی نقیا در ابرکوه (۷۵۰ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

► تصویر ۳۲: تزیینات گنبد مسجد امیرچقماق (۸۴۱ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

► تصویر ۳۳: تزیینات گنبد مقبره مصلی عتیق (دوره تیموری)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

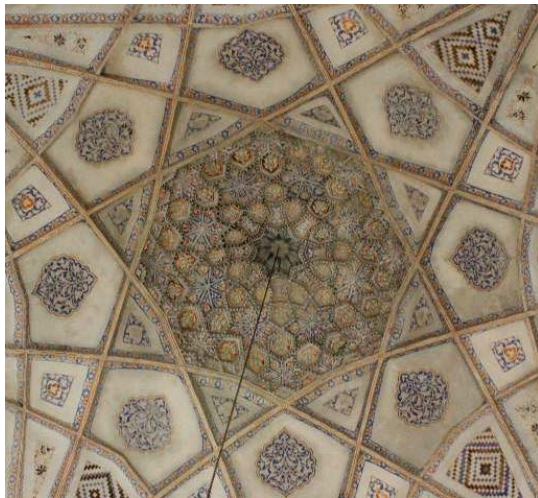
▲ تصویر ۳۴: تزیینات گنبد مدرسه رکنیه (۷۳۳ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

پایان ساختمان گنبد با تزیینات بیرون آن و تاریخ دوم سال ۷۱۳ هـ.ق. در قوس طبقه دوم ایوان شرقی داخل گنبد دیده می‌شود که تقریباً نشانه پایان تزیینات کاشی‌کاری داخل گنبد است (حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۱۹). چون که جشن افتتاح گنبد به استناد کتاب تاریخ اولجایتو روز ۱۲ ربیع‌الآخر سال ۷۱۳ هـ.ق. بوده است (حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۱۹). مدارک فراوانی در گنبد وجود دارد که ثابت می‌کند، آغاز تزیینات دوره دوم نیز در زمان سلطان محمد اولجایتو و هم‌زمان با شروع وزارت تاج‌الدین علی‌شاه در سال ۷۱۶ هـ.ق. بوده باشد. این وزیر پس از نشستن بر مسند وزارت جهت ارائه کار چشم‌گیر، به تزیین گنبد پرداخت و ساختمان تربتخانه را نیز به آن اضافه کرد (ثبوتی، ۱۳۸۰: ۷۰). پایان این تزیینات بدون شک پس از مرگ اولجایتو و در زمان ابوسعید بهادرخان انجام گرفته چون که در داخل گنبد لقب

ابوسعید بهادرخان که علاءالدوله می‌باشد، در زیر حاشیه بالکن‌های حد فاصل طبقه اول و دوم موجود است. مهم‌ترین مدرکی که ثابت می‌کند، گچ‌کاری روی تزیینات اصلی گنبد در زمان خود اولجایتو انجام گرفته، کتیبه‌ای است که اکنون در تربتخانه گنبد نگه‌داری می‌شود که نام سلطان محمد در این کتیبه آمده است. چنان‌چه معروف است، سلطان محمد خدابنده پیرو مذهب شیعه بوده، ولی روی گچ‌کاری دوره دوم مطالب زیادی به‌چشم می‌خورد که ثابت می‌کند، سلطانی که در زمان دوره دوم تزیینات گنبد، حکومت می‌کرد، پیرو اهل تسنن بوده است. (حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۱۹).

▲ تصویر ۳۵: تزیینات گنبد اولجایتو (۷۱۵ هـ.ق.)، (www.archnet.org).

▲ تصویر ۳۶: تزیینات گنبد شیخ احمدجام در تربت جام (۷۶۳ هـ.ق.)، (نگارندگان ۱۳۹۲).

▲ تصویر ۳۷: تزیینات گنبد آرامگاه گوهرشاد در هرات (ویلبیر، ۱۳۷۴: ۷۲۵).

به احتمال بسیار زیاد تغییر روی کرد عقیدتی الجایتو موجب تغییر در نوع تزئینات داخلی گنبد شده است و در این جاست که تجربه صنعت‌گران در نقاط دیگر کشور به کمک طلبیده می‌شود و با توجه به: ۱- امکانات تزئینی رنگ و نقاشی روی گچ و مزایای این روش (تنوع رنگ و شکل)؛ ۲- سرعت اجرا نسبت به شیوه آجرکاری و کاشی‌کاری؛ ۳- تاثیرات روانی و روحی ناشی از به‌کارگیری رنگ روی گچ (حالت آرامش و سکوت و سکون زایدالوصفی که در بنایی مانند: مدرسه رکنیه و یا مدرسه شمسیه و مقبره سلطان قطب‌الدین معروف به گنبد هشت به انسان دست می‌دهد، در مقایسه با تاللو و شادابی و رقص نور و رنگی که در گنبد مسجد جامع یزد حاصل می‌شود)؛ ۴- مهارت استادکاران یزدی در این زمینه (وجود توان و تکنیک‌های فنی لازم) به احتمال زیاد سبب شده که شیوه تزئینی نقاشی یزد که قبلاً در یزد تولد یافته و به کمال رسیده و استادکاران زبردستی را پرورش داده بود، به‌وسیله پیشه‌ورانی که مانند سایر صنعت‌گران شهرهای دیگر از جمله یزد برای کار در سلطانیه احضار شده بودند، در این بنا به‌صورت گسترده و مفصل به‌کار گرفته شود.

اهمیت و ابهت مقبره اولجایتو سبب پخش و الگو برداری از این شیوه در تمام ایران در دوره‌های بعد از جمله دوره تیموری گردید (ویلیبر، ۱۳۴۶: ۱۰۱-۱۰۰). از جمله این الگو برداری، می‌توان به تزئینات دوره تیموری در گنبد مقبره شیخ احمد جام در تربت جام (۷۶۳ هـ.ق.)، (ویلیبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۴۸۸)، (تصویر ۳۶) و آرامگاه گوهرشاد در هرات (۸۳۵ هـ.ق.)، (ویلیبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۴۲۲ و ۷۲۵)، (تصویر ۳۷) اشاره کرد.

نتیجه‌گیری

بررسی تزئینات معماری در داخل گنبد بناهای موجود در ایران نشان می‌دهد که حداقل از اوایل قرن چهارم تا قرن هشتم هـ.ق. در ایران هنر آجرکاری در تزئینات داخلی گنبد نقش اصلی را بر عهده دارد و استفاده از کاشی در کنار آجرکاری به‌تدریج در اواخر قرن ۸ هـ.ق. رواج پیدا می‌کند. در هیچ یک از بناهای این دوران استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی در زیر گنبد مشاهده نمی‌شود؛ در حالی که این شیوه از قرن ۵ هـ.ق. در منطقه یزد مرسوم بوده، در قرن ۸ هـ.ق. به اوج شکوفایی رسیده و تا قرن ۹ هـ.ق. ادامه می‌یابد. در گنبد همه بناهای قرون ۵ تا ۸ هـ.ق. یزد، سطوح داخلی گنبد با اندود گچ پوشیده شده و روی این پوشش در مرکز گنبد، طرح شمس به شیوه نقاشی اجرا شده است. نقش شمس منطقه یزد که به علت تنوع رنگی، شمس پر طاووسی نام گرفته در بناهای قرن ۵ هـ.ق. ساده و با تعداد رنگ محدود اجرا شده است. در دوره‌های بعد تکامل این نقش به اوج خود رسیده، به‌طوری که در بناهای قرون ۷ و ۸ هـ.ق. مانند گنبد مدرسه رکنیه، کمالیه و سایر که در این مقاله به آن‌ها اشاره شد، به‌صورت بسیار پرکار و با رنگ‌های متنوع به‌چشم می‌خورد؛ بنابراین شیوه مرسوم تزئینات گنبد در یزد استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی آب‌رنگ و با غلبه رنگ آبی‌لاجورد است. آبی‌لاجوردی، رنگی است که در تزئینات و کتیبه‌های بخش‌های مختلف بنا از جمله گنبد، گوشه‌سازی‌ها

و تزیینات بدنه به‌عنوان رنگ غالب از قرون ۵ تا ۸ هـ.ق. یزد، مورد استفاده قرار گرفته است. از این‌رو می‌توان کاربرد این رنگ را از ویژگی‌های شیوه یزد در تزیینات معماری برشمرد.

تحولات و ابداعات در هنر تزیینات معماری بر اساس ویژگی‌های اقلیمی، فرهنگی، باورها و اعتقادات مذهبی و وجود منابع و امکانات طبیعی در یزد و در جهت پاسخ‌گویی به نیازهای مردم یزد صورت گرفته است و موجب ایجاد شیوه‌های خاص در تولیدات هنری و معماری تحت عنوان شیوه یزد در این حوزه فرهنگی در فلات مرکزی ایران شده است. از جمله این ابداعات، تزیینات نقاشی زیر گنبد در موضوع تزیینات معماری است. مشاهده این امر که این‌گونه تزیینات در گنبد ابنیه هم‌دوره در مرکز، جنوب و شرق ایران وجود ندارد، ما را قادر می‌سازند که وجود شیوه‌های ویژه را در تزیینات معماری در حوزه فرهنگی یزد بپذیریم.

این شیوه در قرن ۸ هـ.ق. در تزیینات گنبد سلطانیه مورد تقلید و استفاده قرار می‌گیرد. رشد قابل توجه و اجرای بسیار با شکوه این شیوه از تزیینات در گنبد سلطانیه و نیز اهمیت جایگاه این بنا در دوره ایلخانی سبب رواج و الگوبرداری از این شیوه تزیینی در دوره تیموری در دیگر بناهای ایران شده است.

پی‌نوشت

- سلسله کاکویه شعبه‌ای از آل بویه (۳۲۰ تا ۴۴۸ هـ.ق.) بودند که در اصفهان حکومت داشتند (ابویی، ۱۳۸۸: ۳) در ۴۲۱ هـ.ق. یزد را به تصرف خود در آوردند و در سال ۴۳۳ هـ.ق. حکومت مستقل محلی یزد را به‌وجود آوردند و تا سال ۵۳۶ هـ.ق. حکومت کردند. علاء الدوله ابو جعفر محمد بن کاکویه اولین حاکم این خاندان در یزد بود (خادم زاده، ۱۳۸۷: ۲).

- اتابکان یزد در سال‌های (۷۲۸-۵۳۶ هـ.ق.) یکی از سلسله‌های ملوک‌الطوایفی ایران است. بنیانگذار این سلسله رکن‌الدین بن وردان زور و آخرین اتابک این خاندان حاجی شاه بن یوسف شاه بود. سرانجام امیر مبارزالدین بن امیر مظفر حاکم میبد به اشارت ابوسعید ایلخان او را از یزد بیرون راند و بدین‌گونه حکومت اتابکان در یزد در سال ۷۲۸ هـ.ق. پایان یافت. (زرین کوب، ۱۳۹۰: ۵۸۲)

- زیرا در آغاز حکومت ایلخانان، حکمرانان کرمان و اتابکان یزد اطاعت خود را از چنگیز خان اعلام نمودند. هم‌چنین وصلت فامیلی بین "کردوجین" نواده سلاطین کرمان و یزد و منکو پسر هلاکو صورت گرفت. (افضلی، ۱۳۷۵: ۹۳ تا ۹۷) به گفته مجمع الانساب "به حکم پادشاه جهان [ابوسعید ایلخانی] یزد را به صاحب مغفور خواجه رشیدالدین دادند" (شبانکاره ای، ۱۳۶۳: ۲۱۲)

- تاریخ دقیق ساخت بنا موجود نیست. ولی آنچه از اسناد تاریخی و شواهد موجود حاصل از بررسی تطبیقی این بنا با ویژگی سایر بناهای دوره اتابکان و آل مظفر حاصل شده نشان می‌دهد که این بنا به دوره قبل از آل مظفر تعلق دارد. (خادم زاده، ۱۳۸۷: ۵۷ و ۵۹)

- آل مظفر سلسله ای است از فرمانروایان که از ۷۱۳ تا ۷۹۵ هـ.ق. از یزد شروع کردند و در فارس و کرمان و کردستان و خوزستان و اصفهان با استقلال فرمانروایی نمودند. سر سلسله این دودمان امیر مبارزالدین محمد بن مظفر است (۷۳۰ تا ۷۶۰ هـ.ق.) این سلسله را امیر تیمور گورکان بر انداخت. (دهخدا، ۱۳۷۲: ۱۴۶)

- مسجد امیرچقماق: مسجد میرچقماق که در تواریخ یزد به نام مسجد جامع نو نیز خوانده شده از آثار خیر امیر جلال‌الدین چقماق شامی و زن او سنی فاطمه خاتون است. این بنا در ۸۴۱ هـ.ق. به اتمام رسید. (افشار، ج ۲، ۱۳۷۴: ۱۶۱)

- بقعه ستی فاطمه: این بنا مدفن ستی (بی بی) فاطمه خاتون (متوفی در قرن نهم) زن امیرچقماق شامی است. که مشترکاً مسجد امیرچقماق را بنیاد نهادند. (افشار، ج ۲، ۱۳۷۴: ۳۲۱)

- گنبد مصلی عتیق: علی الظاهر گنبدخانه یکی از رجال قرن ۸ یا ۹ هـ.ق. است. (افشار، ج ۲، ۱۳۷۴: ۳۶۱) شیوه معماری و تزیینات خاص آن باعث قرارگیری بنای مذکور در بین آثار تیموری شهر یزد شده است. (خادم زاده، ۱۳۸۷: ۳۲۲)

- استفاده از واژه مکتب با توجه به بار معنایی که بر آن وارد است چندان صحیح نمی‌باشد. واژه مناسب برای این موضوع شیوه است.

- فراشه در حدود سی کیلومتری جنوب‌غربی یزد در مسیر یزد به ابرکوه و شیراز قرار دارد

- ابرکوه در قرن ۱۳ و ۱۴ از آبادانی و کامیابی اقتصادی برخوردار بود. اهمیت ابرکوه مرهون موقعیت و قرار داشتن آن بر جاده کاروان رو بوده و با یزد روابط اقتصادی نزدیک داشت. (ویلبر، ۱۳۴۶: ۹۹)

- برخلاف نظر ویلبر که معتقد است که مدرسه رکنیه از سلطانیه الگو برداری کرده است "میتوان گفت که چون این تزیینات (منظور تزیینات رکنیه است) بعد از تزیینات دوره دوم مقبره اولجایتو (۷۱۵ هـ.ق.) در یزد ساخته شده‌اند و نیز خوشاوندی و نزدیکی سید رکن الدین و سید شمس الدین در دربار ایلخانان مغول، و نیز اهمیت و جایگاه مقبره اولجایتو سبب الگو برداری از این شیوه تزیینات نقاشی در یزد گردید. صنعتگران و سازندگان شهرهای دیگر پس از اتمام کار خود در سلطانیه به شهر یزد روی آوردند. زیرا کامیابی اقتصادی و شهرت فعالیت‌های ساختمانی آن شهر به گوش آنان رسیده بود". (ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۰۱ و ۱۰۰) در حالی که قبلاً هم بیان شد که این تکنیکها از قبل از دوره ایلخانی در یزد رواج داشته است ولی شاید بتوان الگو برداری شکلی از طرحها را تا حدودی پذیرفت.

- به استناد تاریخ کتیبه زیرگنبدخانه، این بنا در سال ۷۶۳ هـ.ق. مرمت شده و دردو کتیبه واقع در طرفین درگاه اصلی نام هنرمندان مرمت‌های گنبدخانه و نقاشیهای فضای داخلی در میان دو دایره تزیینی آمده است (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۸۸).

کتابنامه

- ابوتی، رضا، ۱۳۸۸، هزار سال استواری، تهران: انتشارات ستایش.
- ابوتی، رضا، ۱۳۷۹، «مروری بر قبه دوازده امام یزد (۴۲۹ هـ.ق.)» مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (۱۳۷۸: بم)، به کوشش باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، جلد سوم.
- ایهام پوپ، آرتور، ۱۳۶۵، معماری ایران - پیروزی شکل و رنگ، ترجمه: کرامت‌الله افسر، تهران: انتشارات یساولی.
- اصفهانی‌پور، فائزه، ۱۳۹۰، فن‌شناسی، آسیب‌شناسی و ارائه طرح حفاظت تزیینات گچی در مدرسه شمسیه یزد، پایان‌نامه‌ی دوره‌ی کارشناسی ارشد، رشته مرمت اشیای فرهنگی و تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت.
- افضل‌ی، حمید، ۱۳۹۱، اتابکان یزد، تهران: انتشارات پیام عدالت.
- افشار، ایرج، ۱۳۷۴، یادگارهای یزد معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی، یزد: خانه کتاب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، جلد اول، چاپ دوم.
- افشار، ایرج، ۱۳۷۴، یادگارهای یزد معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی، یزد: خانه کتاب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، جلد دوم، چاپ دوم.
- بلخاری قهی، محمد، ۱۳۸۴، مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: نشر سوره مهر، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

- بهشتی، محمد رضا، ۱۳۷۹، «مجموعه سازان شهر یزد و آثار ایشان به استناد منابع مکتوب تاریخی» مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (۱۳۷۸: بم)، به کوشش: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، جلد سوم.
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۹۰، سبک‌شناسی معماری ایران، تهران: سروش دانش، چاپ دهم.
- ثبوتی، هوشنگ، ۱۳۷۰، بررسی آثار تاریخی سلطانیه، زنجان: حامد زنجان.
- ثبوتی، هوشنگ، ۱۳۸۰، معماری گنبد سلطانیه در گذرگاه هنر، تهران: موسسه فرهنگی و انتشاراتی پازینه.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن، ۱۳۴۳، تاریخ یزد، به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم.
- جعفری، جعفر بن محمد بن حسن، ۱۳۳۸، تاریخ یزد، به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول.
- حمزه‌لو، منوچهر، ۱۳۸۱، هنرهای کاربردی در گنبد سلطانیه، تهران: نشر ماکان و مدیریت میراث فرهنگی استان زنجان، چاپ اول.
- خادم‌زاده، محمدحسن، ۱۳۸۴، مساجد تاریخی شهر یزد، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.
- خادم‌زاده، محمد حسن، ۱۳۸۷، معماری دوره آل مظفر یزد (ایلخانی و تیموری) با نگاهی به بناهای عصر اتابکان، تهران: هم‌پا، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۲، لغت نامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۹۰، روزگاران. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات سخن،
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد بن حسین بن ابی بکر، ۱۳۶۳، مجمع‌الانساب، تصحیح: میر هاشم محدث،:امیر کبیر.
- عرب، کاظم، ۱۳۷۳، بررسی ویژگی‌های مقابر قرن هفتم هـ.ق. در دروازه‌ی کاشان قم، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، صص ۱۳۸-۷۸.
- عینی‌فر، علیرضا. خادم‌زاده، محمد حسن، ۱۳۹۰، بازشناسی معماری اتابکان یزد از متون تاریخی، نمونه موردی: مجموعه دولت خانه اتابک قطب‌الدین، نامه معماری و شهرسازی، دو فصلنامه دانشگاه هنر، شماره ۶، بهار و تابستان.
- فضائلی، حبیب‌الله، ۱۳۶۲، اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی، مشعل: ارغوان.
- قوچانی، عبد‌الله، ۱۳۸۳، بررسی کتیبه‌های بناهای یزد، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده زبان و گویش با هم‌کاری اداره کل امور فرهنگی، چاپ اول.
- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۶، تزیینات وابسته به معماری دوران اسلامی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

- گذار، آندره. سیرو، ماکسیم، ۱۳۷۱، آثار ایران، جلد ۳ و ۴، ترجمه: ابوالحسن سرو مقدم، انتشارات استان قدس رضوی: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ دوم.
- لینگز، مارتین، ۱۳۷۷، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه: مهرداد قیومی بیدهندی.
- مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۸۷، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزیینات معماری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- مفید مستوفی بافقی، محمد، ۱۳۸۵، جامع مفیدی، جلد ۱ و ۲، به کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- میرحسینی، محمدحسن، ۱۳۷۲، یزد از ظهور تا سقوط آل مظفر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران: دانشکده ادبیات.
- میرحسینی، محمدحسن، ۱۳۷۸، آل مظفر، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۴۶، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه: عبدالله فریار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب: سازمان برنامه فرانکلین.
- ویلبر، دونالد نیوتن و گلمبک، لیزا، ۱۳۷۴، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه: کرامت‌الله افسر، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هروی، مایل، ۱۳۷۲، کتاب آرایه در تمدن اسلامی، انتشارات آستان قدس رضوی.
- هیل، درک. گرابار، الگ، ۱۳۷۵، کتاب معماری و تزیینات اسلامی، ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

century AH are covered by gypsum plaster.

2- The plaster is designed with rosette paintings which is called peacock feather rosette; it was a plain design originally, but it expanded in the next eras.

3- The tholobate of buildings of this period is decorated by friezes of Quran verses written in monochrome Kufic calligraphy. The tholobate is painted in azure color.

4- Azure is a color used for the decorations and friezes of different parts of buildings including dome, corners, and body decorations. This is the dominant color in decorations.

5- In Yazd, painting on plaster has never been replaced by tiling despite the elegant works of the architects of Yazd, who created domes with tiling such as the dome of the Grand Mosque of Yazd (Masjed Jame' Yazd) in 777 AH.

6- This style features geometric and arabesque shapes as well as Kufic calligraphic forms and in some cases Naskh calligraphic forms.

7- Although the dominant color is azure, other color shades including green, ocher, yellow, etc. have used slightly in motifs and especially in the rosettes of the ceilings.

In the Early 8th century AH, the attitudes were changed both in religious and aesthetic terms; in decoration of Sultanieh dome which was required to have high quality changed rapidly, this method was welcome and implied. The use of this style and such decorations in Sultanieh dome is glamorous and shows the importance and status of this building in Ilkhanid era. Thanks to the skilled artisans of this field, this decoration style was expanded and used in the buildings of other regions of Iran during the rule of Timurid dynasty as well.

Keywords: Yazd Style, Architectural Decorations, Dome, Rosette, Azure Color.

The Analysis of Changes in the Interior Design of Domes in Yazd Style and Its Effects on Other Buildings in Iran

---

Mohammad Hassan Khademzade

Assistant Professor of Architecture Faculty of Tehran University
mhkhademzade@ut.ac.ir

Faezah Esfahanipour

M.A. of Repair Works

Received: 2013/05/24 - Accepted: 2014/10/06

Abstract

The interior design of a dome is one of the most important decorations in Iranian architecture. The study of the common technique in Iran used for the decoration of internal parts of the domes indicates that for such decoration, brick, tile, and plaster are used in two plain and mixed forms. Although watercolor technique on plaster has not been used in any building, but the common decorating technique used for the internal part of the domes in Yazd uses gypsum plaster, painting of motifs, and construction of frieze by watercolor painting in azure color. These motifs include geometric shapes and arabesques with floral patterns. They also contain Quranic friezes and some cases friezes with hadiths and prophet's traditions.

Such decorations are not exist in the building of that time in center, south, and east of Iran. On the other hand, the innovations and developments of architectural decorations in Yazd are based on the climatic and cultural conditions as well as the religious beliefs and available natural resources. All of these factors lead to create the special technique for artistic and architectural products. This technique is calls Yazd Style which can be observed in the central part of Iran.

The existing documents indicate that this style of the domes in Yazd was common since 5th century AH, during the rules of Kakuyids dynasty, and it was expanded in the era of Atabakan. It reached its peak aesthetically in 8th century AH. when Al-e Mozafar dynasty took office. This style survived even during Mongol Empire when Yazd was in adverse conditions except during the short-time rule of Mirchaghmagh and Haj Ghanbar Jahanshahi.

The characteristics of Yazd decoration style can be summarized as follows:

1- The internal parts of domes in Yazd buildings built from 5th to 8th